

УДК 340.12 (09)

В. Стрілець, професор Полтавського юридичного інституту Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Ідея державності України в політико-правових поглядах Української радикально-демократичної партії

Актуальність запропонованого дослідження визначається потребою ґрунтовного осмислення ідейних підвалин державотворчих процесів в Україні на початку ХХ ст., що привели до появи сучасної Української держави. Метою статті є аналіз еволюції ідеї державності України в політико-правових поглядах однієї з найвпливовіших українських буржуазно-демократичних партій — Української радикально-демократичної партії (УРДП), що діяла в Україні та в еміграції впродовж перших десятиліть минулого століття.

Попередниками УРДП були створені протягом 1904–1905 рр. Українська демократична партія (УДП) та Українська радикальна партія (УРП). У 1905 р. ці партії об'єдналися в Українську демократично-радикальну партію (УДРП). Восени 1908 р. УДРП трансформувалася в політичну організацію під назвою «Товариство українських поступовців» (ТУП), що зберегло практично всі ознаки своєї попередниці. Протягом березня–червня 1917 р. ТУП перетворилося в Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ). У 1923 р. остання перейменувалася в Українську радикально-демократичну партію (УРДП). Під цією назвою партія діяла в еміграції до 1939 р. У вітчизняній та зарубіжній історіографії утвердився підхід, згідно з яким для позначення всього періоду існування партії вживається саме остання її назва — УРДП. Об'єднуючи в своїх рядах багатьох українських інтелектуалів (С. Єфремова, М. Славинського, О. Лотоцького, П. Стебницького, М. Туган-Барановського та ін.), партія значною мірою впливала на ідеологію українського національного руху.

До Української революції 1917–1920-х рр. так звана автономістська частина українського національного руху, до якої належала і партія радикал-демократів, не ставила питання державотворення в Україні окремо від російської держави навіть на віддалену перспективу, тому питання державності України виявилось слабо розробленим у загаль-

нотеоретичному плані. Програмні документи УДРП та ТУП включали положення про досягнення Україною статусу «національно-територіальної одиниці» у федеративній російській державі. Так, у преамбулі програми УДРП (1905 р.) зазначалося, що партія уявляє майбутню Росію федерацією рівноправних автономних національно-територіальних одиниць із правом місцевого крайового законодавства. «Такої автономії, — підкреслювалося в преамбулі, — вимагає партія і для свого українського народу на всій тій території, яку він фактично тепер заселяє суцільною масою»¹. Здавалося б, програма УДРП виразно ставила питання про повноцінну державно-політичну автономію України у складі федеративної російської держави.

Однак щодо цього заслуговує на увагу оцінка тогочасних поглядів радикал-демократів одним з їх ідеологів О. Лотоцьким, висловлена вже 1927 р. в еміграції: «Політичні змагання українські були тоді дуже скромні — в неясному формулюванні внутрішньої автономії України у федеративному устрою російської держави»². Слід зазначити, що нечіткість у цих питаннях значною мірою обумовлювалася особливістю попередньої української суспільно-політичної думки (зокрема, поглядів В. Антоновича), яка не надавала державності Україні істотного значення. Набагато важливішими уявлялися питання громадсько-політичного та культурно-освітнього розвитку українського суспільства. У той період радикал-демократи не вважали Українську державу (автономну чи самостійну) необхідною умовою повноцінного розвитку українського народу. Принаймні, такі погляди сповідувала більшість керівництва партії. Але положення програми УДРП про перетворення Росії у федерацію рівноправних автономних національно-територіальних одиниць було дійсно надто «неясним» (за О. Лотоцьким) та багатозначним. При бажанні його можна було наповнити досить різним змістом, що, до речі, як це не парадоксально, і забезпечило легальне існування УДРП протягом революційних 1905–1907 рр.

Про таку «неясність» свідчить і неоднозначне сприйняття вимог найвпливовішої серед українських політичних сил до Лютневої революції 1917 р. партії радикал-демократів російським громадянством: і як замаху на державну єдність Росії, і як наміру утвердити місцеве самоврядування в масштабах України. Зокрема, відомий вчений, при-

¹ Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті : Документи і матеріали : в 3 т. – Т. 1. – Б. м.: Сучасність, 1983. – С. 147.

² Лотоцький О. Перед бурєю (сторінка спогадів) / О. Лотоцький // Тризуб. – Париж, 1927. – Ч. 19. – С. 20.

хильний до українства, В. Вернадський оцінював вимоги останнього як прагнення утвердити в Україні місцеве самоврядування та забезпечити розвиток громадського і церковно-релігійного життя.

Неоднозначно оцінювали власну вимогу національно-територіальної автономії України і самі радикал-демократи. Однак УДРП, намагаючись бути законслухняною партією, у легальних виданнях трактувала ідею національно-територіальної автономії як форму місцевого самоврядування, не наповнюючи її державно-політичним змістом. Тобто питання автономії розглядалося у площині поширення прав земств. У грудні 1905 р., ще до злиття УДП з УРП, полтавська громада УДП почала видавати тижневик «Рідний край», який чітко розрізняв, що український народ повинен встановити у себе «лад громадський», тоді як всі народи Росії разом «погодяться про лад державний».

Позиція УДРП щодо автономії України була тісно пов'язана з підходом партії до питання форми правління в Росії. Вимога утвердження республіканської форми правління в Росії до 1917 р. не ставилася. Така дореволюційна позиція УДРП обумовлювалася як намаганням партії діяти легально, так і невірою в можливість перетворення Росії в республіку в найближчій перспективі. Свою роль у формуванні зазначеної позиції радикал-демократів відіграли і погляди М. Драгоманова, котрий не надавав великого значення формі правління в Росії. За словами сучасника, М. Драгоманов зауважував: «Я волів би краще бачити Російську державу монархічною, але з автономними областями й широко розвинутим місцевим самоврядуванням, ...ніж республікою з централістичним ладом!»¹

Істотні зміни в політико-правових поглядах партії відбулися вже в умовах Української революції 1917–1920 рр. У передмові до програми УРДП, виданій у квітні 1917 р., чітко зазначалося: «Революція, що повалила царський уряд у Росії й фактично встановила вже тимчасовий республіканський лад, ставить тепер питання про форму державного ладу в Росії. Вважаємо, що такою може бути тільки республіка... Отже, до вимог давньої програми (автономно-федеративного ладу) додаємо ще постулат *демократичної республіки*... (курсив у передмові. — В. С.)»².

¹ Чижевський П. Основи української державності / П. Чижевський. – Відень – Київ, 1921. – С. 7.

² Програма Української радикально-демократичної партії. – К., 1917. – С. 1.

У програмі УПСФ (вересень 1917 р.) федералізм визначався як всесвітній ідеал, що «один може остаточно помирить людськість, вивести ворожнечу, чвари й війни». Етапом на шляху до такого федералізму мало бути негайне перетворення російської держави у федерацію рівноправних автономних національно-територіальних одиниць, кожна з яких мала б право на місцеве крайове законодавство. Перетворення Росії на федеративну державу з республіканською формою правління мало відбутися через Всеросійську Установчу Раду та місцеві установчі ради, кожна з яких розробить конституцію для свого краю¹.

Слід відмітити, що програма не забезпечила однотайності у трактуванні питань державного устрою Росії, статусу України (понять «автономія» і «федерація») серед провідних діячів партії. Так, М. Туган-Барановський писав про переплутування понять «федерація» та «самоврядування» російськими політичними силами та зазначив: «Федеративний лад може йти шляхом дуже вузької автономії окремих членів федерації і так само широка автономія можлива без усякого федеративного ладу»².

Для України програма УПСФ декларувала: сейм (Українську Народну Раду), що мав обиратися на основі загального, рівного, безпосереднього та таємного голосування; референдум як всенародне голосування з важливих проблем; право уряду України домагатись змін у законодавстві через процедуру законодавчої ініціативи; Раду міністрів як виконавчий орган влади³.

Кардинальна зміна політичної ситуації в Росії та Україні у зв'язку з більшовицькою революцією та проголошенням Української Народної Республіки (УНР) зумовили подальші зрушення в ідеології УПСФ. Усвідомивши загрозу здобуткам Української революції, партія сприймає ідею самостійності України, однак лише як засіб нейтралізації більшовицьких впливів. Тому на наміри Центральної Ради проголосити самостійність УНР соціалісти-федералісти відреагували в партійному виданні редакційною статтею з промовистою назвою «Непотрібний туман», в якій черговий раз голосно заявили: «Ми федералісти не тільки з принципових міркувань... Ми федералісти і на практичних підставах. Самостійність — не як переступний етап ... ми вважаємо для України неможливою», яка і виявила суперечливість

¹ Програма Української партії соціалістів-федералістів. – К., 1917. – С. 9–10.

² Туган-Барановський М. Федералізм і державний суверенітет / М. Туган-Барановський // Нова рада. – К., 1917. – 21 жовт. – С. 1.

³ Програма Української партії соціалістів-федералістів. – К., 1917. – С. 11–12.

позиції партії. Визнавши фактичну, з часів III Універсалу Центральної Ради, самостійність України, соціалісти-федералісти висловились проти доцільності юридичного її оформлення, мотивуючи свій підхід відсутністю в Україні реальної сили для закріплення незалежності. Однак визначальним серед причин неприйняття самостійності стає її зв'язок з лівим політичним курсом українських соціалістів. Стаття уподібнила намагання проголосити самостійність УНР до більшовизму «державного і соціального» і визначила це намагання як «більшовизм національний»¹.

Значну увагу питанням державності України приділив травневий 1918 р. з'їзд УПСФ, що відбувся вже за Української Держави гетьмана П. Скоропадського. У резолюції з'їзду зазначалося, що партія в попередні часи вважала федеративне єднання з Росією найреальнішим і найкориснішим для України. Однак подальші політичні обставини — «централістична та своєкорисна політика російського уряду, суспільства й партій, ворожість їх до дійсного федералізму і, нарешті, більшовицька авантюра» — висунули ідею самостійності України. Тому, рахуючись з новими політичними умовами, партія визнала державність України та підтримувала її у своїй політиці. Разом з тим у резолюції наголошувалося, що ідея федералізму в політичному плані має загальноосвітнє значення, оскільки є єдиною запорукою проти імперіалізму та воєн, тому має залишатися однією з провідних думок партії. Щодо найближчих перспектив, то рахуючись із реальними обставинами російського політичного життя, резолюція виключала всяку можливість федеративного зв'язку з Великоросією, але допускала таке єднання з іншими державними утвореннями, що виникли на території колишньої Російської імперії².

Отже, рішення з'їзду не перетворили соціалістів-федералістів на самостійників, лише засвідчили еволюцію поглядів партії, яка ще не полишила повністю надій на російську демократію і, відповідно, ще сповідувала ідею федерування України з майбутньою уявною демократичною Росією. Подальшої еволюції зазнали підходи соціалістів-федералістів до питання державного статусу України. Започатковане ще з кінця 1917 р. поступове переосмислення ідеї федерації України з Росією саме за Гетьманату набуває більш-менш чітких та окреслених форм. Нечітке і обережне формулювання травневого 1918 р. з'їзду

¹ Непотрібний туман // Нова рада. – К., 1918. – 9 січ. – С. 1.

² Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 : у 4 т. / П. Христюк – Прага, 1921. – Т. 3. – С. 145.

партії про неприйнятність щодо найближчих перспектив федеративного єднання з Росією по-різному трактувалося партійними ідеологами та набувало подальшого розвитку.

Однак на той час ідея безумовної незалежності України як самодостатньої цінності ще не стала імперативом для жодного з лідерів та ідеологів УПСФ. «Проти таких оригінальних федералістів, які хочуть знов позбавити нас нашої індивідуальності і втопити в «общерусском море», ми воліємо *на якийсь час* (курсив С. Єфремова. — В. С.) бути самостійниками», — писав лідер партії¹. Проте УПСФ вже сприйняла самостійність України як неодмінну умову майбутньої федерації і сподівалася на перетворення Української Держави у вагомий фактор майбутньої післявоєнної перебудови Європи. Зазначені зміни в ідеології соціалістів-федералістів були зафіксовані в оновленій партійній програмі, затвердженій на вересневій 1918 р. конференції партії. Проект програми був складений на основі резолюції попереднього згаданого з'їзду УПСФ і подальших зрушень у партійній ідеології та декларував зокрема: «Українське Всенародне Зібрання», яке мало б прийняти конституцію незалежної суверенної республіки; посаду Голови республіки; розподіл влади на законодавчу (парламент), виконавчу (Рада Міністрів) та судову (Генеральний суд); політичні свободи; обов'язковість та безкоштовність освіти; державність української мови; національно-персональну автономію для забезпечення мовних та культурних прав національних меншин; автокефалію православної церкви в межах України, її відокремленість від держави та автономію всіх інших релігій України; відбудову економіки України за участю держави; належність державі верховного права розпорядження землею².

Відновлення УНР під проводом Директорії зумовило подальші трансформації в ідеології УПСФ, які закріплювалися протягом наступного 1919 р. Партія все більше переконувалася в необхідності зміцнення державності України та в проблематичності її федерування з Росією. УПСФ і за цих складних для української державності умов не відійшла від визнаного ними в попередні часи принципу — федеруванню України з будь-ким повинно передувати її утвердження як самостійної держави.

Лише в еміграції партія сприйняла ідею безумовної незалежності України. Так, у постанові конференції УПСФ (1920 р.) зазначалося, що

¹ Єфремов Сергій. Образи і луб'я / Сергій Єфремов // Нова рада. — К., 1918. — 20 верес. — С. 2.

² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 4659. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1 — 3 зв.

мир на території всієї Східної Європи може постати лише за умови сприйняття країнами Заходу факту розпаду Російської імперії на ряд держав, визнання їх незалежності та забезпечення їх рівноправності з іншими європейськими країнами. Водночас наголошувалося, що УНР прагне добросусідських взаємин з будь-якою за формою влади Росією, але перешкодою цьому є націоналістичні та імперіалістичні настрої російського суспільства і політика більшовицької влади. Визначивши проголошення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) як намагання Радянської Росії виправдати загарбання українських земель в очах європейської демократії та, особливо, робітничого класу, конференція категорично заявила, що уряд УСРР ніколи не обирався українським народом, що всі українські політичні партії виступають за незалежність України, що український народ неодноразово повставав проти чужоземної влади та допомагав справжньому українському уряду в його боротьбі за самостійність України¹.

У 1923 р. партія прийняла новий програмний документ — платформу, де зазначалося, що покладений в її основу республікансько-демократичний принцип витримав іспит часом, виправданий як теоретично, так і практично, адже він точно відображає ті політичні й громадські шляхи, що ними прямує людство, та несе в собі «порятунок і живу, цілющу силу для скривдженої та знівченої нашої батьківщини». Платформа констатувала, що ідеал державної незалежності України став фактом, і що цей факт історично закріплений як утворенням української незалежної держави в часи революції, так і визнанням її рядом держав. Тому партія визначила будь-який відхід від цієї політичної позиції «з погляду практичного — національною деструкцією, з погляду принципового — національною зрадою». Платформа декларувала майбутню українську державу як демократичну парламентську республіку з федеративним державним устроєм, етапом до утвердження якої мало бути відновлення на території Наддніпрянської України УНР².

У сфері зовнішньої політики ставилося завдання досягнення УНР членства в Лізі Націй. Тогочасне ставлення УРДП до питання політико-

¹ Постанови конференції членів Головної Ради Української партії соціалістів-федералістів // Воля. – Відень, 1920. – Т. 2. – Ч. 7 – 8. – С. 312.

² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 1058. – Арк. 1 зв.

правового статусу сусідніх із Наддніпрянською Україною етнічних українських земель розкривалося таким пунктом платформи: «Визначаючи принципи самовизначення народів та відокремлення областей, партія буде змагатись, щоб УНР усі свої суперечки із сусідами щодо державних кордонів вирішила шляхом плебісциту під контролем Ліги Націй та інших міжнародних організацій». Отже, згідно з таким підходом, визначальним у долі зазначених українських земель (зокрема, Східної Галичини та Західної Волині) ставало відновлення УНР на території Наддніпрянської України¹.

Важливою подією в ідейно-політичному житті УРДП стала конференція членів її Головного комітету та представників окремих партійних груп, що відбулася в 1930 р. Основне завдання конференції полягало в нагадуванні українському громадянству програмних положень партії. Конференція констатувала, що в ідейному плані УРДП базується на принципі «безкомпромісного народоправства» та послідовної європеїзації українського суспільно-політичного та державного життя. Головними політичними завданнями партії конференція визначила підтримку Державного центру УНР у вигнанні як «спадкоємця української влади» і керівника національно-визвольної боротьби та вимогу після сподіваного відновлення на території Наддніпрянської України УНР скликання Українських Установчих зборів. Конференція наголосила, що УРДП прагне до послідовного народоправства з гарантією всіх громадянських свобод, встановлення європейського типу соціально-економічного ладу та відновлення засад європейської християнської культури в Україні².

Отже, за понад чотири десятиліття свого існування у ставленні до питання державності України УРДП зазнала істотної еволюції: від відстоювання державної єдності монархічної Росії з висуванням нечіткого положення про автономію України в дореволюційний період — до ідеї федерування України на рівноправних умовах з майбутньою уявною демократичною Росією протягом 1917–1919 рр. та безумовного відстоювання ідеї державної незалежності України вже в еміграційний період своєї діяльності.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 1058. – Арк. 2 зв.

² З життя партії // Закордонне Бюро Української Радикально-Демократичної Партії. Бюлетень. – 1932. – Ч. 5. – С. 7.

Стрілець В. Ідея державності України в політико-правових поглядах Української радикально-демократическої партії

В статті розглядається еволюція ідеї державності України в політико-правовій доктрині Української радикально-демократическої партії — політическої партії ліберального напрямлення, існуючим образом впливешої на ідеологію українського національного рухення перших десятиліть ХХ віка.

Ключеві слова: державність України, Українська радикально-демократическа партія.

Strilets V. The idea of Ukraine's statehood in the political and legal views of the Ukrainian Radical-Democratic party

The article deals with the evolution of Ukraine's statehood idea in the political and legal doctrine of the Ukrainian Radical-Democratic party — political liberal party significantly influencing Ukrainian national movement's ideology of the first decades of the XX-th century.

Keywords: Ukraine's statehood, the Ukrainian Radical-Democratic party.